

De 'ideologische samenhang' voorbij?

Wie in de samenleving slechts twee tegengestelde polen ziet - markt of overheid, individu of collectiviteit, vrijheid of gezag - loopt vast', aldus 'Nieuwe wegen, vaste waarden'. Toch gaat het PvdA-partijleider Kok precies om die twee polen: de minimale staat van de liberalen en de actieve publieke sector van de sociaal-democraten. De premier ontvouwt een wat de christen-democratie betreft gedateerde toekomstvisie en gaat voorbij aan het essentiële vraagstuk van maatschappelijke instituties en institutionele arrangementen. Dat geldt ook voor het 'paarse' project 'Marktwerking, deregulering en wetgevingkwaliteit'. Verzandt het overheidsbeleid in marktgeoriënteerd pragmatisme en wordt afscheid genomen van ideologische samenhang?

Minimale staat versus actieve publieke sector

In zijn Den Uyl-lezing 'We laten niemand los'¹ heeft de sociaal-democratische premier Kok zijn visie gegeven op de komende tien jaren. Het zullen drukke tijden worden voor de politiek. "De politiek zal zich in het hart van het publieke debat moeten ophouden en ... de samenbindende elementen in de samenleving moeten (her)definiëren." Daarbij zullen volgens Kok twee visies om de voorrang strijden. De liberale visie zal de bemocienis van de overheid, de publieke sector, willen minimalise-

ren: de minimale staat. In de sociaal-democratische visie daarentegen zal juist een actieve publieke sector geboden zijn, een sector die zich al naar gelang van de omstandigheden op vele terreinen mag bewegen. Ziehier hét centrale strijdpunt voor de toekomst volgens Kok. Het is een traditionele visie die het aloude staat-marktdenken niet overstijgt. Op deze tweedeling valt veel af te dingen. De tegenstelling minimale staat-actieve publieke sector kan niet gelijk worden gesteld met de tegenstelling liberalisme-sociaal-democratie. De tweedeling doet zich evenzeer voor binnen beide stromingen. 'Ontplooingsliberalen' zien een grotere rol weggelegd voor de overheid dan de 'utilitaristische' liberalen.² En de PvdA is, als het gaat om orderingsvraagstukken, een verdeeld huis: tegenover de meer traditioneel ingestelde sociaal-democraten winnen de marktgeoriënteerde sociaal-democraten aan invloed en betekenis. Als Kok werkelijk een actieve publieke sector wil, doet hij er goed aan eerst schoon schip te maken in eigen huis.

Er is echter een aanzienlijk fundamenteel bezwaar aan te voeren tegen Koks tweedeling. Dat is niet eens de manier waarop in 'We laten niemand los' de christen-democratie onbesproken wordt gelaten. Dat is wel het principeel voorbijgaan aan waarden en orderingsvisies die de christen-democratie belichaamt. Christen-democraten - en

niet alleen zij³ - praten niet over de polariteit staat-markt, maar over de complementariteit van overheid, (georganiseerde) samenleving en markt. Elk van deze drie sferen of regelringen heeft eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden. Mensen zijn meer dan consumenten of staatsburgers. Het rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden' zegt het aldus: "Centraal in de visie van de christen-democratie staat dat mensen hun vrijheid, verantwoordelijkheid en idealen alleen in samenwerking met anderen kunnen realiseren. Markt en overheid zijn nodig, maar de samenleving gaat daar niet in op. Integendeel, markt en overheid komen uit de samenleving voort. De markt zorgt ervoor dat het handelen van vrije en verantwoordelijke mensen op elkaar is afgestemd. De overheid is nodig om de samenleving bijeen te houden en conflicten te beslechten. De overheid is onmisbaar om gemeenschappelijk handelen te ordenen en daaraan zodanig richting te geven, dat publieke gerechtigheid en solidariteit het resultaat zijn. Maar de samenleving, dat zijn de mensen die in verscheidenheid, en met verschillende belangen, gezamenlijk vorm geven aan de waarden waarnaar zij leven: in gezinnen, verbanden, bedrijven en organisaties, en in het verkeer daartussen. Overheid en markt zijn beide dienstbaar aan de samenleving en de mensen daarin. Al is de gemeenschap niet mogelijk zonder een overheid die stimuleert en beschermt, zij is meer dan politiek alleen".⁴

Het 'maatschappelijk midden'

Nu is het niet zo dat Kok zwijgt over maatschappelijke verbanden. Het maatschappelijk midden zou het hart van de samenleving vertegenwoordigen. Een afkeer van het middenveld houdt zelfs

vervreemding in van de maatschappelijke werkelijkheid. 'Voor behoud en de vernieuwing van een op rechtvaardigheid, solidariteit en eigenbelang gericht bestel is de medewerking van burgers in dit brede maatschappelijke midden van doorslaggevende betekenis.' Het is merkwaardig dat de PvdA-voorman zo gretig de liberale aanduiding 'eigenbelang' in de mond neemt. Het gebeurt ook al in Koks stellingname dat solidariteit moet berusten op eigenbelang en ideële motieven. Wanneer het echter gaat om de eigen belangen van maatschappelijke organisaties is Kok weer veel kritischer: "Belangengroepen lopen immers - bijna per definitie - niet voorop bij veranderingen die hun eigen belangen raken." Met andere woorden: het is goed dat er een goed georganiseerd middenveld is, maar dat mag het primaat van de politiek en de actieve publieke sector niet voor de voeten lopen. De stropertigheid moet worden doorbroken. En dat is niet het enige. Kok omarmt de analyse van het Sociaal en Cultureel Planbureau waaruit blijkt dat meer traditionele vormen van maatschappelijke en politieke organisatie afnemen en dat er groei optreedt bij organisaties die zich richten op nieuwe thema's. Participatie wordt meer en meer gericht op "concrete kwesties die niet meer een ideologische samenhang hoeven te vertonen." Kok neemt het denken van coalitiepartners over: de kritiek op stropertigheid is afkomstig van de VVD, het doorbreken van ideologische samenhang van D66.

Koks visie op de verhouding staat-samenleving-markt is doortrokken van een liberale nestgeur. Ook in het praktische beleid wordt dat zichtbaar: bezuinigingen op de kinderbijslag, kaalslag bij de Algemene Nabestaans-

denwet, de studiefinanciering en de universiteiten, de in het regeerakkoord afgesproken afschaffing van de partnersloeslag in de AOW, de afschaffing van de Ziektewet, de liberalisering van werktijden en de zondagsrust, de afschaffing van de verplichting de SER om advies te vragen, het onderbrengen van de pluriforme omroep in een nationaal reservaat. Deze zaken worden in

de Den Uyl-lezing, in tegenstelling tot onderwerpen zoals de Economische en Monetaire Unie, het Witboek van Delors en de infrastructuur (Schiphol, de Betuwelijn) niet genoemd, maar ze vormen wel essentiële bestanddelen van het kabinetsbeleid dat onder Koks regie vorm en inhoud krijgt. Wat is de

reële betekenis van Koks stellingname dat de sociaal-democratie zich kan en moet onderscheiden door 'positieve waardering voor de voorzieningen van een brede verzorgingsstaat' (met nadruk op soberheid en effectiviteit in de omgang met gemeenschapsmiddelen)?

Rol nationale overheid onder druk

De tweedeling minimale staat-actieve publieke sector gaat te veel voorbij aan de vraag welke mogelijkheden de overheid in de toekomst heeft om maatschappelijke processen te beïnvloeden. De invloed van internationale, technologische en sociaal-culturele factoren neemt immers sterk toe. In 'Nieuwe wegen, vaste waarden' wordt in dat verband opgemerkt: "Dynamiek vereist andere vormen om burgers zekerheid te bieden. Wij verwachten dat wet- en regelgeving die zekerheid in de toekomst waarschijnlijk minder kunnen garande-

ren. Des te meer zal de overheid bedrijven, organisaties en personen moeten stimuleren om deze in onderlinge samenwerking te bewerkstelligen. In dat verband verdient zelfregulering meer aandacht. De overheid zal her en der terugtreden tegenover de complexiteit van maatschappelijke veranderingen, waar zij overvraagd is en taken op afstand wil zetten, uitbesteden of privati-

De premier ontvouwt in de Den Uyllezing een wat de christen- democratie betreft gedateerde toekomstvisie.

scheren. Maar steeds moet voor haar de vraag voorop staan of zich dat verdraagt met de integriteit - de weerbaarheid tegenover corruptie - en de uitoefening van de publieke functie. Vernieuwing van beleid houdt ook in dat de financiële prioriteiten in het overheidsbeleid worden verlegd. Naarmate participatie werkelijk wordt versterkt, kan meer overheidsgeld worden aangewend voor investeringen in de maatschappelijke en fysieke infrastructuur".⁵

Niet alleen vanuit principiële overwegingen, zoals kiezen voor een door solidariteit en rentmeesterschap genormeerde gespreide verantwoordelijkheid, moet gekoerst worden op meer maatschappelijke verantwoordelijkheid van maatschappelijke verbanden, maar ook vanwege feitelijke omstandigheden. Een en ander kan niet los worden gezien van het vraagstuk van regulering. De verzorgingsstaat is vooral opgebouwd rondom de herverdelende en regelstellende overheid. Inmiddels worden de mogelijkheden van overheidsregulering gereduceerd. In het huidige politiek-liberale klimaat wordt aanmerkelijk meer aandacht gevraagd voor marktwerking. Het prijsmechanisme zou duidelijker en beter tot zijn recht

moeten komen. Naast het prijsmechanisme en de overheidsregelgeving is er een derde weg voor ordeningskwesties, namelijk die van de maatschappelijke verantwoordelijkheid.⁶ Hierbij kan worden gedacht aan maatschappelijke instituties die zich verantwoordelijk weten voor de ontwikkeling van de samenleving: milieuafspraken tussen bedrijven, afspraken over 'goede doelen' in het kader van arbeidsvoorwaarden-overleg, kwaliteitsafspraken in de sfeer van de media, het onderbrengen van geprivatiseerde nutsbedrijven in coöperaties en onderlinge waarborgmaatschappijen. Wat betreft regulering gaat het vooral om zelfregulering door maatschappelijke verbanden. In deze benadering wordt het algemeen belang niet uitsluitend als een zaak van de overheid beschouwd. Het publieke domein kan niet worden gelijk gesteld aan het domein van de overheid. De drieslag wetgeving-prijsmechanisme-zelfregulering is verbonden met de regelkringen overheid-markt-(georganiseerde) samenleving. Kok gaat aan de derde weg geheel voorbij. Ten onrechte.

Vrije markt of ordening?

Over de rol van de overheid zullen de grote politieke stromingen steeds van mening verschillen, alhoewel veel scherpe kanten van dergelijke discussies inmiddels zijn weggenomen. Er is altijd een overheid nodig om samenleven mogelijk te maken. De verzorgingsstaat zal worden afgeslankt, maar de staat zal steeds een sociale rechtsstaat moeten zijn. De staat is een publieke rechtsgemeenschap. De afbakening van de kerntaken van de overheid is geen eenvoudige zaak en bovendien ook gebonden aan wisselende maatschappelijke omstandigheden. Voor christen-demo-

craten biedt de publieke gerechtigheidsnorm met zijn waarborg-, aanspraak- en normerend karakter het vertrekpunt in een beschouwing over wat de overheid te doen staat.⁷

Het strijdpunt ligt, zoals hiervoor werd aangegeven, niet bij de tegenstelling minimale staat versus actieve publieke sector. Veel belangrijker wordt de tegenstelling: laten we zaken over aan het vrije spel van maatschappelijke krachten of kiezen we voor ordening van maatschappelijke betrekkingen? In het eerste geval gaat het om het wegemen van allerlei rigiditeiten die de werking van het prijsmechanisme verstoren. In het tweede geval wordt onverlet latend de noodzaak van meer marktwerking waar dat kan - gekoerst op het voorzien in institutionele arrangementen die nodig zijn voor billijke maatschappelijke verhoudingen. Dergelijke arrangementen kunnen bestaan uit overheidsregelingen of zelfregulering door particuliere organisaties, bedrijven en instellingen.⁸

In de literatuur komt deze nieuwe tegenstelling pregnant naar voren. Oudshoorn en Vijlbrief merken in hun artikel 'Nieuwe wegen naar sociale- en economische vooruitgang' op dat de verzorgingsstaat nauwelijks in staat is tot institutionele vernieuwing.⁹ Het probleem van de algemeen verbindend verklaring en de bescherming van belangengroepen die potentiële concurrentie van buitenstaanders - 'outsiders' - onmogelijk maakt zouden sprekende voorbeelden zijn. Er treedt een botsing op tussen de institutionele onveranderlijkheid en de dynamiek als wezenskenmerk van de samenleving. Het sturend coördinatieperspectief zou niet meer passen in een zeer veranderlijke maatschappelijk en economische omgeving.

Het gevolg van het vasthouden aan oude instituties en arrangementen is dat een averechtse herverdeling optreedt. Het gaat dan om niet beoogde inkomensoverdrachten aan bepaalde individuen en groepen terwijl daarnaast het groeipotentieel wordt verzwakt. Oudshoorn en Vijlbrief zoeken de oplossingen in drie richtingen: a) een betere band tussen nut en offer, met als gevolg dat de reële kostprijs moet worden betaald, b) het versterken van markt en marktwerking, c) een verbetering van het overheidsoptreden aan de publieke aanbods zijde. Als voorbeeld van dit laatste wordt gewezen op een goed mededingingsbeleid. Kortom: er moet meer ruimte komen voor marktwerking en een beter geprofileerd overheidsoptreden, zowel om de marktwerking te versterken als om door de markt niet op te lossen knelpunten weg te nemen. Een ander geluid klinkt door in het artikel 'Hoe werkt corporatisme door in de

loonvorming?' van Teulings.¹⁰ Welke instituties zijn voor het arbeidsmarktbeleid het meest doelmatic, zo luidt de vraag. Is dat het marktmechanisme van de Verenigde Staten of bieden de corporatistische structuren, die in Europa voorkomen, perspectief? Loonverschillen moeten marktconform zijn. Markten worden belemmerd als loonverschillen eerder een uiting zijn van machtsposities dan van reële kwaliteitsverschillen. Het opvallende nu is dat de niet-markt-conforme loonverschillen vooral een Angelsaksisch probleem zijn. Teulings: "Het marktmechanisme in zijn meest pure vorm is blijkbaar minder goed in staat om de monopolie macht van insiders in toom te houden dan de Vaderlandse overleg-economie." Ook als er CAO's zijn kunnen ondernemers altijd nog meer geven aan hun werknemers. Het corporatistische systeem van loonvorming is volgens de auteur niet verantwoordelijk

Als Kok werkelijk een actieve publieke sector wil, doet hij er goed aan eerst schoon schip te maken in eigen huis
(foto Dijkstra BV)

voor een gebrek aan loonflexibiliteit. De economen Van Praag en Hop van de Universiteit van Amsterdam schrijven over 'De matigende invloed van de Nederlandse vakbeweging'.¹¹ Nederlandse bedrijven die onder een CAO vallen kennen minder ongelijkheid in de beloning van werknemers, terwijl er verder sprake is van een lager gemiddeld loon in vergelijking met niet-CAO-ondernemingen. Hun conclusie is dat een Angelsaksisch 'vechtmodel' tot relatief hoge lonen leidt. In het Rijnlandse model wordt de vakbeweging, ook door loonmatiging, meer de hoeder van het algemeen belang.

De eerste benadering geeft aan dat de huidige instituties en arrangementen gaan vastlopen. Daarom wordt gepleit voor deregulering van de algemeen verbindendverklaring, het arbeidsvoorwaardenoverleg en de overlegeconomie. De tweede benadering wijst er juist op dat instituties en institutionele arrangementen positieve effecten hebben. Een grotere terughoudendheid ten aanzien van deregulering van het gegroecide model van georganiseerd overleg wordt dan ook wenselijk geacht. Het debat over sociaal-economische ordening heeft steeds meer betrekking op de keuze tussen het accentueren van marktwerking en concurrentie aan de ene kant en het accentueren van de betekenis van de rol van instituties aan de andere kant. Het gaat hier niet om zwart/wit-tegenstellingen, wel om duidelijk verschillende oriëntatiepunten. Deze verschillende benaderingen van regulering c.q. deregulering zijn natuurlijk evenzeer relevant voor andere sectoren,

zoals media, volksgezondheid, sociale zekerheid en onderwijs.

Regeerakkoord, operatie Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit

In het regeerakkoord van het kabinet-Kok komt de verhouding markt-instituties niet nadrukkelijk op de voorgrond. Het regeerakkoord wordt door twee andere polen gekenmerkt. Aan de ene kant wordt gestreefd naar een herstel van het 'primaat van de politiek', aan de andere kant naar versterking van marktwerking en concurrentie. Het regeerakkoord demonstreert een nieuw compromis tussen de sociaal-democra-

Koks visie op de verhouding staat-samenleving-markt is doortrokken van een liberale nestgeur.

tie en het liberalisme. In het paarse compromis klinkt de oriëntatie op de markt sterk door. De overheid heeft eigen taken, maar dan vooral binnen het raamwerk van het streven naar meer markt en meer marktwerking. Over een eigenstandige rol van maatschappelijke verbanden wordt in het akkoord niet gesproken.

Gezien de politieke samenstelling van het kabinet is dat ook logisch. De Partij van de Arbeid erkent de rol van maatschappelijke organisaties, maar dan vooral in relatie tot de realisatie van overheidsdoelen. Functionele decentralisatie heeft in PvdA-kring een eigen invulling gekregen. In het meest recente verkiezingsprogramma van de VVD wordt gezwegen over het middenveld. Wanneer burgers zich organiseren is dat uitstekend, maar deze zelforganisatie behoort de overheid verder koud te laten (zeker wat betreft de regelgeving). D66 spreekt in haar verkiezingsprogramma over 'Naar een ander middenveld', waarbij het vooral

gaat om maatschappelijke verbanden die zijn gericht op de oplossing van concrete problemen. In dat kader wordt er nadrukkelijk naar gestreefd de oude verzuifing, de oude tradities te doorbreken, maar niet alleen dat; ook culturele, religieuze of etnische scheidslijnen moeten worden weggenomen.

Marktwerking impliceert het wegnemen van belemmeringen en niet noodzakelijk geachte regels. Deregulering dus.¹² Teneinde aan het wegnemen van regels vorm en inhoud te geven hebben de bewindslieden Wijers en Sorgdrager een ambitieus plan van aanpak opgesteld, het project 'Marktwerking, deregulering en wetgevings- kwaliteit' (MDW) (december 1994).¹³ Het doel van de operatie is meervoudig. Het gaat om a) minder regelgeving en minder administratieve lastendruk voor bedrijven, b) versterking van de marktwerking en het terugbrengen van concurrentie- beperkende maatregelen en c) verbetering van de kwaliteit van de wet- en regelgeving, waarbij vooral de norm van doelmatigheid een rol speelt. "Zowel het overheidsbestuur als de markt, het bedrijfsleven en de burgers zijn gediend met duidelijkheid en met zo min mogelijk ingrijpen in individuele verantwoordelijkheden." Nu wordt in het plan van aanpak wel gewezen op sociale en ecologische belangen "die beslist beschermd moeten worden", maar toch ontbreekt een inhoudelijk toetsingskader.

De rol van instituties en maatschappelijke organisaties komt op drie manieren aan de orde. In de eerste plaats mogen deze organisaties overbodige regelingen aangeven. In de tweede plaats krijgen zij in een enkel geval - wanneer het voor de overheid te lastig wordt zaken zelf te regelen - taken toebedeeld, zoals het geval is bij certifice-

ring. In de derde plaats wordt aan maatschappelijke organisaties niet een eigenstandige regulerende rol toebedacht. Het thema zelfregulering wordt niet of nauwelijks aan de orde gesteld. De institutionele visie waarvan het plan van aanpak spreekt is eenzijdig. Het wegnemen van concurrentiebeperkende maatregelen is een te smalle basis voor deregulering.

Ook in de Tweede Kamer is op die eenzijdigheid kritiek geuit. In de motie-Van Dijke c.s.¹⁴ wordt gepleit voor een breder afwegingskader. Het mag niet slechts gaan om pragmatische en economische aspecten. Er zou evenzeer recht moeten worden gedaan aan sociale, financiële en milieutechnische motieven. Na aanvaarding van deze motie wordt weliswaar meer aandacht geschonken aan maatschappelijke organisaties, maar niet op een eenduidige manier. Dat blijkt onder andere uit de Voortgangsnotitie MDW (11 juli 1995).¹⁵ In de sfeer van Justitie wordt nu over zelfregulering gesproken, maar vanuit de hoek van Economische Zaken wordt naar voren gebracht dat afschaffing van concurrentiebeperkende overheidsmaatregelen niet mogen worden vervangen door private regulering.

Minister Wijers merkte op dat de MDW-operatie niet is gediend met een brede ideologische discussie over de economische orde. Een dergelijke discussie zou de noodzakelijke deregulering alleen maar belasten.¹⁶ Wat betreft de noodzaak van een ideologische discussie over verantwoordelijkheden en rolverdeling zegt de minister genoeg te hebben aan het regecrakkoord. De economische oriëntatie van de MDW-operatie wordt door de verwijzing naar het

regeerakkoord herbevestigd. Het MDW-project is een pragmatische, op concrete regelgevingsissues gerichte operatie die voornamelijk is ingegeven door economische overwegingen. Er is geen expliciete erkenning van de betekenis van maatschappelijke instituties. De overheid is er echter niet slechts om de marktwerking te bevorderen of het algemeen belang te 'monopoliseren', de overheid is er ook om verantwoordelijkheid van de samenleving te erkennen en waar nodig te ondersteunen. Dat aspect verdient aanzienlijk meer aandacht in het MDW-project.

Marktwerking en beleidspragmatisme

In het kabinetsbeleid staan versterking van marktwerking, onder andere tot uitdrukking komend in deregulering, en pragmatisme op de voorgrond. Minister Wijers meent dat de operatie Marktwerking, deregulering en wetge-

vingskwaliteit niet gediend is met een ideologische discussie over de economische orde. En zo ontstaat een operatie zonder 'ideologische samenhang', tenzij het wegnemen van concurrentiebelemmeringen als de ultieme, ideologische norm moet worden beschouwd. Premier Kok toont zich ingenomen met politieke participatie waarin gerichtheid op con-

crete kwesties geen ideologische samenhang meer hoeft te vertonen. Het afschudden van ideologische veren wordt zelfs als een bevrijdende ervaring bestempeld. Intussen wordt vanuit de hoek van de VVD het kabinetsbeleid gretig naar zich toe getrokken en niet ten onrechte. Toen de huidige regeringscoalitie aantrad, is er aan herin-

nerd dat volgens Van Dale paars de naam is van een hetzij naar violet (dus veeleer blauw) hetzij naar purper (dus veeleer naar rood) zwemende kleur. Violet is aan de winnende hand. Geen wonder dat Bolkestein een verlenging van deze coalitie en de huidige premier wil. De PvdA hoort intussen Koks Den Uyl-lezing gelaten aan. Welke ideologische ruggegraat heeft de partij eigenlijk nog? En welke ruggegraat heeft de paarse coalitie als de huidige gunstige economische conjunctuur - met navante belastinginkomsten - omslaat en regeren aanmerkelijk moeilijker wordt? Wezenlijk zijn - nu en dán - de ordeningsvragen. Liberalen hebben steeds afstand gehouden van maatschappelijke instituties en institutionele arrangementen, althans waar het de betrokkenheid van de overheid betrof. Kok neemt deze visie meer en meer over. Als het publieke debat slechts zou gaan over de minimale staat of de actieve publieke sector, verschaalt de discussie. De recente kersttoespraak van koningin Beatrix daarentegen wijst juist op het nemen van verantwoordelijkheid, het elkaar dragen en schragen en het belang van een 'sociaal weefsel.' "Voor het doorbreken van onverschilligheid, het stimuleren van burgers hun stem te laten horen bij besluitvorming en het betrekken van mensen bij maatschappelijke ontwikkelingen zijn organisaties - oude en nieuwe - die gemeenschapszin gestalte geven, onmisbaar." Dergelijke noties zijn in het huidige kabinetsbeleid en in de visie van de premier zwak ontwikkeld. Om de vraagstukken van de toekomst werkelijk aan te pakken is een hoger 'ideologische samenhang'-gehalte langzamerhand onmisbaar. Maar dat zou de bijl aan de wortel van het kabinet kunnen zijn. 'We laten niemand los.'

Uw economische orde is de onze niet'. Zou dat niet een leidraad kunnen zijn van een herkenbare christen-democratische oppositie?

Voorlopig lijkt de titel van Koks lezing eerst en vooral betrekking te hebben op zijn coalitiegenoten. Voor de PvdA breken spannende tijden aan.

Er valt straks in 1998 inderdaad wat te kiezen. Niet, zoals Kok stelt, tussen de minimale en de actieve overheid. (Zal die laatste er nog zijn als als het huidige kabinet de rit uitzit?) Wel, tussen de liberale minimale staat en de door het Strategisch Beraad van het CDA bepleite samenhang tussen overheid, markt en zelfregulering. 'Uw economische orde is de onze niet.' Zou dat niet een leidraad kunnen zijn van een herkenbare christen-democratische oppositie?

Prof. mr dr J.P. Balkenende is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Noten

1. W.Kok, 'We laten niemand los', *Den Uyl-lezing*, 11 december 1995, Rode Hoed, Amsterdam. Zie voor reacties vanuit CDA-hoek onder meer: J.J.A.M. van Gennip, 'Kok gevaarlijker voor CDA dan Den Uyl', *PvdA-Vlugschrift*, 16 december 1995; E.M.H. Hirsch Ballin, 'Tussen staat en markt is meer dan Koks politiek', *NRC Handelsblad*, 18 december 1995; J.P. Balkenende, 'Kok heeft de tekenen des tijds slecht verstaan', *De Volkskrant*, 20 december 1995; C.J. Klop, 'Kok laat behalve ideologie ook steeds meer mensen los', *Fransch Dagblad en Haagsche Courant*, 21 december 1995; J.J.A.M. van Gennip, 'De andere tweedeling van het kiezersvolk', *Het Parool*, 4 januari 1996.
2. Vgl. A.A.M. Kinninging, *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, 's-Gravenhage 1988, pp. 17-21.
3. A. Hoogerwert, *Politiek als evenwichtskunst*, Alphen aan den Rijn 1995.
4. CDA, *Nieuwe wegen, vaste waarden*, Den Haag 1995, p. 2.
5. Ib. p. 14. Zie ook L.A. Geelhoed, '1996: geloofwaardigheid en vertrouwen', *Economisch Statistische Berichten*, 3 januari 1996, pp. 4-9, waarin een pleidooi wordt gevoerd voor 'nieuw publiek handelingsvermogen'.
6. Vgl. J.P. Balkenende, *Verantwoordelijkheid en recht*, Zwolle 1995; W.S.P. Fortuyn, *De verweerde samenleving*, Utrecht 1995. Zie ook E. Fukuyama, *Trust, the social virtues and the creation of prosperity*, London 1995, die wijst op het belang van vertrouwensbanden in de samenleving voor het economisch leven.
7. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid*, Houten 1990, pp. 116-132; A. Klink, *Christen-democratie en overheid*, Delft 1991, pp. 104-115.
8. Zie o.a. K. Boey, T. Vandeveldde, J. van Gerwen (red.), *Een prijswaardige economie. Een ethische visie*, Groot-Bijgaarden, Antwerpen 1993; M.R. Tool (ed.), *Institutional Economics. Theory, Method, Policy*, Boston, Dordrecht, London 1993.
9. C. Oudshoorn, J.A. Vijlbrief, 'Nieuwe wegen naar sociale en economische vooruitgang', *Economisch Statistische Berichten*, 13 september 1995, pp. 804-809.
10. C.N. Teulings, 'Hoe werkt corporatisme door in de loonvorming?', *Sociaal Maandblad Arbeid*, juli/augustus 1995, pp. 450-459.
11. B.M.S. van Praag, J.P. Ilop, 'De matigende invloed van de Nederlandse vakbeweging', *Economisch Statistische Berichten*, 8 november 1995, pp. 996-999.
12. Zie o.a. D.I. Bos, *Marktwerking en deregulering. Theoretische aspecten en ervaringen in Nederland en het buitenland*, z.p. 1995. Voor een overzicht van onderzoek in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken zie: OCHEB, *Onderzoekprogramma Marktwerking in Nederland*, Rotterdam 1995.
13. TK 1994-1995, 24036, nr. 1.
14. TK 1994-1995, 24036, nr. 2.
15. TK 1994-1995, 24036, nr. 7.
16. TK 1994-1995, 24036, nr. 4, p. 10.